

Tóth J. Zoltán egyetemi docens,
Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti és Jogelméleti Tanszék

Élet vs. méltóság, élethez való jog vs. méltósághoz való jog: Az oszthatatlansági tézis és az eutanáziahatározat

Az Alkotmánybíróság 2003. április 28-án hirdette ki az eutanáziáról szóló határozatot [22/2003. (IV. 28.) AB határozat]. Ebben az AB egyrészt kimondta, hogy az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvényben (a továbbiakban: Eütv.) foglalt ún. passzív eutanázia, egészen pontosan az életfenntartó vagy életmentő orvosi kezelésnek a cselekvőképes beteg általi visszautasítása nem tekinthető alkotmányellenesnek, másrészt – főként az élethez és emberi méltósághoz való oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjogra, úgy is mint más alapjogok felett álló, azok „forrásaként és feltételeként” megjelenő jogra hivatkozva – elutasította azokat az indítványokat, melyek – többek között – arra irányultak, hogy az Alkotmánybíróság állapítsa meg: az Eütv. „alkotmányellenesen korlátozza a gyógyíthatatlan betegek önrendelkezési jogát azáltal, hogy nem teszi lehetővé számukra életük orvosi segítséggel történő befejezését”.¹ Jelen írás arra vállalkozik, hogy bebizonyítsa: az élethez való jog, illetve az emberi méltósághoz való jog minden körülmények közötti összetartozása, egymástól való fogalmi elválaszthatatlanságuknak és korlátozhatatlanságuknak az elképzelése nem tartható; egyrészt azért, mert az oszthatatlansági doktrínának az eutanázia szituációjára való következetes alkalmazása *önmagában is* fogalmi ellentmondásokhoz vezet, másrészt azért sem, mert az AB által az eutanáziahatározatban kifejtett *konkrét* érvelés, mely a passzív és az aktív eutanázia között alkotmányosan eltérő kezelést tesz lehetővé, illetve ír elő, inkonzisztens az Alkotmánybíróság korábbi gyakorlatában megfogalmazott egyes (e korábbi esetekben konkluzívnak szánt) érvekkel.

¹ Az Alkotmánybíróság határozatai 2003, 235. o.

A kérdés tárgyalását nehezíti, hogy a szakirodalom korántsem egységes abban, hogy mit is jelent egyáltalán az „eutanázia”.² Mivel az eutanázia fogalmával kapcsolatos definíciós kísérletek rendkívül szerteágazóak, ezért a „jó halál” problémájával csak akkor lehet érdemben foglalkozni, ha legalább egy munkadefiníciót adunk arra vonatkozóan, hogy mit fogunk mi, itt és most, kifejezetten jelen tanulmány keretei között eutanázián érteni. Ennek alapján *passzív eutanáziáról* a következőkben akkor beszélünk, ha az orvos a gyógyíthatatlan betegen saját kérésére nem végzi el vagy beszünteti azokat az életmentő vagy életfenntartó beavatkozásokat, amelyek a beteg gyógyulását nem, pusztán életben tartását eredményezhetik; *aktív eutanáziáról* pedig akkor, ha az orvos a gyógyíthatatlan beteg saját kérésére tevőleges magatartással (például halálos dózisu mérge beadásával) maga idézi elő a halált, még azelőtt, mielőtt a betegség egyébként is végzett volna a beteggel.^{3 4}

Az általunk használt definíció – más, kisebb rész kérdések mellett – egy lényeges ponton eltér az eutanáziával foglalkozó irodalomban leggyakrabban használt meghatározásoktól: mégpedig abban, hogy a mi fogalmunk nem különbözteti meg az eutanázia önrendelkezéssel és nem önrendelkezéssel formáját. Ez azért van így, mert véleményünk szerint már a „vélelmezett” vagy „hipotetikus” beleegyezés sem tekinthető a beteg valódi akaratának, eutanáziára pedig csak abban az esetben szabad, hogy sor kerüljön, ha az abba való beleegyezés ténylegesen magától az érintettől származik; a beteg „legjobb érdekei” szerinti döntés pedig elvi szinten is eltekint a beteg (valós vagy vélt) szándékától, és annak helyébe fogalmilag is mások akaratát állítja. Mivel a magyar alkotmányos

² Vita van – egyebek mellett – azon, hogy „valódi” eutanáziának tekinthető-e az ún. passzív eutanázia, vagyis az, ha a betegség természetes lefolyását biztosítjuk, és a halál bekövetkeztét nem akadályozzuk meg mesterségesen; hogy eutanázián csak az önrendelkezéssel alapuló halálválasztást kell-e érteni, és ha nem, akkor a nem önrendelkezéssel halmi hagyás és/vagy halmiba segítés kizárólag a beteg (egykor) feltehető akaratán nyugodhat-e, vagy akár a(z) egykori) feltételezhető akaratától függetlenül, a beteg „legjobb érdekei” szerinti is lehet-e dönteni; hogy (eltekintve a szituáció jogszerűségétől vagy jogellenességétől) eutanáziát fogalmilag csak orvos valósíthat-e meg, vagy bárki más is; hogy eutanáziának, vagy valami másnak kell-e tekinteni (és mint ilyet eltérően kell-e kezelni) az ún. asszisztált öngyilkosságot; hogy a „kettős hatású fájdalomcsillapítás”, vagyis a halálos eredmény bekövetkeztének lehetőségébe való belenyugvással (túl)adagolt fájdalomcsillapító alkalmazása a beteg testi szenvedéseinek elviselhetővé tételére mint „indirekt eutanázia” belefér-e az eutanázia definíciójába; stb.

³ Emellett meg kívánjuk jegyezni, hogy az aktív eutanázia szubsztantív feltételeként már elviekben is csak két esetben tartjuk ennek alkalmazását mérlegelhetőnek: egyrészt akkor, ha a beteg tartósan elviselhetetlen fájdalomtól szenved, másrészt pedig akkor, ha másoknak kiszolgáltatott, és e két állapot valamelyike miatt méltóságérzete oly mértékben csökkent, hogy kívánatosabbnak tartja a halált, mint helyzetének fenntartását, feltéve, hogy ezen állapotának jövőbeli megváltozására nincs reális esély.

⁴ Ez utóbbi definícióból hiányzik a „végstádiumban levő” kitétel, mivel véleményünk szerint az aktív eutanázia alkalmazásának nem feltétele (nem szabadna, hogy a feltétele legyen), hogy a halál önmagától is hamar bekövetkezzen. Ez esetben ugyanis nem nyújtanánk lehetőséget azoknak a betegeknek az eutanáziára, akiknek a betegsége ugyan gyógyíthatatlan és fájdalmaik, szenvedéseik elviselhetetlenek, illetve kiszolgáltatottságuk számukra megalázó, de haláluk lehetősége távoli, vagy esetleg nem is halálos betegségben szenvednek, ám kínjaik és/vagy kiszolgáltatottságuk állandó jellegű(ek) és egész életükön át elkíséri(k) őket.

hagyományokba, az Alkotmánybíróság alapjogi ítélezési gyakorlatába elvileg is csak az olyan, halálról való döntés férhet bele, amely az adott személy saját akaratnyilvánításán alapul, vagyis amellyel az illető az *önrendelkezési jogát* gyakorolja, ezért a nem önkéntes eutanázia mint a magyar alkotmányos rendszerrel nyilvánvalóan összhangban nem álló „jó halál” vizsgálatára a következőkben nem térünk ki.⁵ Természetesen arra az esetre is van (a szakirodalom és a nemzetközi jogalkalmazói gyakorlat által jól ismert) megoldás, ha a beteg olyan állapotban van, hogy már nem képes akaratáról nyilatkozni, vagy képes ugyan, de beszámíthatósága kérdéses; ilyenkor még beszámítható („kompetens”)⁶ állapotában kell olyan nyilatkozatot tennie, amelyben kifejezi arra irányuló akaratát, hogy ilyen esetben mi történjen vele (ún. „eutanázia-végrendelet” / „*living will*”), illetve hogy ki legyen az a személy, aki ebben az esetben hasonló tartalmú nyilatkozatot tehet („helyettes döntéshozó” / „*health care proxy*”). Az eutanázia-végrendeletet és a helyettes döntéshozó megnevezését mint a beteg (korábban kifejezésre juttatott) *saját* döntését a következőkben önrendelkezéssel eutanáziának fogjuk tekinteni.

Mivel az önrendelkezési jogot a magyar alkotmánybírósági gyakorlat a méltósághoz való jogból olvasztotta ki, pontosabban annak (immanens) részeként kezelte és kezeli, ezért az önrendelkezéssel eutanázia kérdése is csak a méltósághoz való jog, az pedig a méltóság jelentésének fényében vizsgálható. Jelen tanulmányban *méltóságon* az ember azon személyes tulajdonságát fogjuk érteni, mely hozzá mint autonóm erkölcsi személyhez, azaz mint egyedi személyiséghez tapad, és melynek alapján mind mások, mind az állam köteles az embert önértéknek tekinteni, és tartózkodni attól, hogy másokat bármilyen módon és mértékben saját céljai eszközeként tekintszen és akként használjon fel.⁷

A magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában a *méltósághoz való jog* két különböző funkcióját lehet elkülöníteni. Beszélhetünk egyrészt *I)* a méltósághoz való *önálló*, az élettől

⁵ Az a kijelentés, hogy a magyar jogrendszerrel – legalábbis jelenlegi formájában – az eutanázia nem önrendelkezéssel formája nincs összhangban, önmagában természetesen semmit nem mond arról, hogy az eutanázia önrendelkezéssel formája, illetve annak egyes fajtái összhangban van(nak)-e azzal; éppen ez utóbbi kérdés megválaszolása jelen tanulmányunk tárgya. Most egyelőre csak annyit állítunk, hogy értelmes kérdésként csak az vethető fel, vajon az önrendelkezéssel eutanázia (egyes fajtáinak) alkalmazása levezethető-e az Alkotmányból, valamint a korábbi alkotmánybírósági alapjogi ítélezési gyakorlatból; az ugyanis nyilvánvaló (és emiatt ennek bizonyítását nem is végezzük el), hogy a nem önrendelkezéssel eutanázia nem vezethető le.

⁶ A beteg „kompetenciájának” gyakorlati kritériumaihoz magyar nyelven összefoglalóan lásd: Kovács József: Az eutanázia etikai dilemmái, 798-799. o. In: Magyar Tudomány, 1996/7. szám, 791-809. o.!

⁷ Mivel a méltóság fogalmába rendkívül diffúz dolgok is beletartoz(hat)nak, ezért a méltóság *definíciójaként* csak egy merőben formális meghatározást adhatunk, mely nem foglal magába szubsztantív szempontokat (például hogy mitől lesz egy entitás „személyiség”); a későbbiekben mindazonáltal érvelni fogunk amellett, hogy egyes tartalmi szempontok immanens módon hozzátartoznak e fogalomhoz.

függetlenül felfogott, önmagában álló (alanyi, szubjektív) jogról, másrészt 2) mint az élethez való joggal *egységben* felfogott, abszolút (oszthatatlan) és (fogalmilag) korlátozhatatlan alapjogról.⁸ 1) Az előbbi eseten belül további különbséget tehetünk aszerint, hogy az önálló méltósághoz való jogot milyen célra használjuk fel; e céltól függően pedig a méltósághoz való jogból két eltérő típusú követelmény származhat. Ha *I/A*) a cél a személyiség, avagy annak egyes konkrét aspektusai védelme, akkor a méltósághoz való jogból származó ún. *nem komparatív követelményeket*⁹ kell e jog tényleges érvényesítése érdekében érvényre juttatni. E tekintetben a méltósághoz való jog nem más, mint egy szubszidiárius, egyéb alapjogok „anyajogaként” viselkedő, azaz olyan alapjog, amelyből olyan további alapjogok is levezethetőek, melyek akár nevesítve vannak, akár egyáltalán nincsenek nevesítve az Alkotmányban, de amelyek – mindkét esetben – a személyiség egyes lényeges aspektusainak védelméhez (az eszközzé válás elkerüléséhez) nélkülözhetetlenek.¹⁰ Ha viszont a cél *I/B*) az emberek egyenlő méltóságának biztosítása, akkor a méltósághoz való önálló alapjog ún. *komparatív követelményei*¹¹ kerülnek előtérbe. E követelmények a diszkriminációtilalom érvényesítéséhez szükségesek: az AB szerint minden ember méltósághoz való joga teljes, és teljességében egyenlő, ezért tilos az emberek indokolatlan és önkényes (ésszerű alap nélküli) megkülönböztetése.¹² 2) Az utóbbi funkciójában a méltósághoz való jog nem önálló, hanem

⁸ Vö. például: Tóth Gábor Attila: Egy nehéz eset: a könnyű halál, 79. o. In: Beszélő, 1996/6-7. szám, 77-87. o.!

⁹ Vö. például: Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): Emberi jogok. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 263-264. o.!

¹⁰ Az emberi méltósághoz való jogból származó nem komparatív követelményeket, illetve a méltósághoz való jog személyiségvédelmi célját és ebből fakadó „anyajog” jellegét a 8/1990. (IV. 23.) AB határozat fogalmazta meg: „Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. <<általános személyiségi jog>> egyik megfogalmazásának tekinti. [...] Az általános személyiségi jog <<anyajog>>, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” (Az Alkotmánybíróság határozatai 1990, 44-45. o.) Az emberi méltóság anyajog jellegét egyébként a magyar Alkotmánybíróság nagyobb részben a német *Bundesverfassungsgericht* által a német *Grundgesetz* 1. cikk (1) bekezdése szerinti, az emberi méltóság sérthetetlenségét deklaráló, valamint annak 2. cikke (1) bekezdésében található, a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogot biztosító rendelkezéseinek összeolvasztásával kialakított „általános személyiségi jog” („*allgemeines Persönlichkeitsrecht*”), kisebb részben pedig az egyesült államokbeli *Supreme Court*-gyakorlatban kikristályosodó „magánszférához való jog” („*right to privacy*”) mintájára alkotta meg. (Ez utóbbi kialakulásához lásd a jelen tanulmány alapjául szolgáló referátumhoz kapcsolódó, Molnár András által tartott korreferátumot, illetve annak tanulmány változatát: Molnár András: A magánszférához való jog az amerikai Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában. *De iurisprudencia et iure publico*, 2011/2. szám, 200-221. o.!)

¹¹ Vö. például: Halmai – Tóth G. A.: i. m. 263-264. o.!

¹² Az önkényes megkülönböztetés tilalmának érvényesítése, illetve az ésszerű, reális különbségeken alapuló megkülönböztetés (például az ún. pozitív diszkrimináció) lehetővé tétele látszólagos ellentmondásban áll egymással; e látszólagos ellentmondás feloldására vette át az Alkotmánybíróság annak akkori elnöke, Sólyom László szorgalmazására Ronald Dworkin híres formuláját az „egyenlő méltóságú személyként kezelésről”, melynek első megfogalmazása a 9/1990. (IV. 25.) AB határozatban található. [„A megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie, azaz az emberi méltóság alapjogán nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok

az élethez való joggal együtt érvényesül, attól elválaszthatatlan; e funkcióját az emberi élethez és méltósághoz való oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog akként tölti be, hogy az, mint az alkotmányos jogok hierarchiájának élén álló alapjog,¹³ az embert nem egyes aspektusaiban védelmezi, hanem az ember emberi mivoltát, az emberi személyiség egészét részesíti védelemben.¹⁴

Mindezek fényében az eutanázia és az emberi méltósághoz való jog viszonyában (legalábbis az alkotmánybírósi dogmatika fogalomkészlete alapján) két eset lehetséges:

A) Az eutanázia az emberi státuszt, az ember személyiségének egészét, és nem csak egyes aspektusait érinti [2]) – mint ahogy például Sólyom László¹⁵ mondja: ekkor a magyar AB által kialakított alapjogi dogmatika szerint a méltósághoz való jog – az élethez való joggal együtt – abszolút, tehát oszthatatlan és korlátozhatatlan; illetve az (mármint a méltósághoz való jog) *mint olyan* (és nem pusztán a belőle levezetett egyes részjogosítványok) védelmezik az embert.¹⁶ **B)** Az eutanázia nem az emberi státuszt, nem az ember személyiségének egészét érinti: ekkor a méltósághoz való jog (illetve az abból levezetett egyes jogok) elválik/elválnak az élethez való jogtól, és önálló vizsgálat tárgya(i) lehet(nek); illetve a méltósághoz való jog nem a maga egészében, hanem csak bizonyos (rész)aspektusaiban védelmezi az embert, például csak az ő önrendelkezését stb. védi [1]). Az eutanáziahatározat szerint az eutanázia esetében nem maga az emberi méltósághoz való jog a kérdés tárgya (nem ezt korlátozza vagy

azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és a kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni.”] (Az Alkotmánybíróság határozatai 1990, 48. o.) E határozat formailag ugyan még kifejezetten az Alkotmány 70/A. §-ára hivatkozik, de a határozat érvelésében tartalmi döntési szempontként – az előbbi idézetben található megfogalmazáson túl – mint „az azonos személyi méltóság joga”, illetve mint „az egyenlő méltóságra vonatkozó megkülönböztetés tilalma” már a méltósághoz való jog is megjelenik. (Vö.: Az Alkotmánybíróság határozatai 1990, 48-49. o.!)

¹³ Ez az Alkotmánybíróság és különösen Sólyom László felfogásában valójában nem is egyszerű „jog”, hanem a jog felett álló érték, a jogok forrása, melyet a jog(rendszer) legfeljebb csak elismer és védelemben részesít.

¹⁴ Az élethez és a méltósághoz való jog összeolvastását és minden alkotmányos jognak végső soron a magyar alapjogi értékrend (vagy ha úgy tetszik: a „láthatatlan alkotmány”) ezen legfelső alapértékéből való tételezését, onnan való levezetését és ahhoz való mérését a halálbüntetés eltörléséről rendelkező 23/1990. (X. 31.) ABH fogalmazta meg: „Az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot és minden mást megelőző legnagyobb érték. Az emberi élethez és méltósághoz való jog ugyancsak egységet alkotó olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele.” (Az Alkotmánybíróság határozatai 1990, 93. o.) Ugyanez Sólyom László kiegészítésében: „Az emberi méltóság az emberi étellel eleve együttjáró minőség. Az emberi méltósághoz való alanyi jog megtiltja, hogy a méltóságtól megfoszassák az egyént. De az emberi méltóságtól az embert csakis életének elvételével lehet megfosztani, s ezzel mindkettő végérvényesen megszűnik.” Továbbá: „Az élethez és méltósághoz való jog oszthatatlansága folytán elvileg korlátozhatatlan, s egyben minden más jog korlátozásának elvi határa.” (Az Alkotmánybíróság határozatai 1990, 105. és 106. o.)

¹⁵ „Az emberi státuszt érintő problémákon kívül – mint a halálbüntetés, abortusz, eutanázia – csak kivételesen van alkalom az egész személyiség értékelésére.” (Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 459. o.)

¹⁶ „...az emberi méltósághoz való jog csak az élethez való joggal egységében mint az emberi státus jogi meghatározója abszolút, egyébként a belőle levezetett, nevesített részjogosítványok bármely más alapjoghoz hasonlóan korlátozhatók.” (Sólyom: i. m. 452-453. o.)

nem korlátozza az eutanázia), hanem a méltósághoz való jog részjogosítványát jelentő önrendelkezéshez való jog.¹⁷ Ezen önrendelkezéshez való jog korlátozása alkotmányosságának megítélésére pedig már alkalmazható a szükségességi-arányossági teszt; ezt tette az AB, amikor kimondta, hogy az önrendelkezési jog olyan mértékű korlátozása, amely már elvonja, kiüresíti az önrendelkezést, egybevetve az állam objektív, intézményes életvédelmi kötelezettségével, a passzív eutanázia esetén alkotmányellenes (az állam – bizonyos, az Eütv.-ben előírt feltételek fennállta esetén – nem avatkozhat be /illetve nem kötelezheti az orvost arra, hogy avatkozzon be/ a beteg akarata ellenére a halálhoz vezető folyamatba),¹⁸ az aktív eutanázia esetén viszont az önrendelkezési jogot az életvédelmi kötelezettség érdekében teljes egészében kiüresítő korlátozás sem tekinthető annak.

Először amellet érvelek, hogy a B) állítás nem helyes:¹⁹ ahogy Sólyom mondta, az eutanázia esetében nem egyszerűen a méltóság egy, a szükségességi-arányossági teszt alapján korlátozható részjogosítványáról van szó, hanem az ember létezésének meghatározásáról, személyiségének egészéről. A személyiség egészét érintő probléma, hogy valaki meghatározhatja-e azt, illetve maga határozhatja-e meg azt, hogy élni akar-e vagy sem; mint ahogy a halálbüntetés esetén is ez a kérdés magva. Maga az étellel való önrendelkezés, az életről való *saját* döntés tehát a releváns kritériuma annak, hogy a személyiség egészét érinti-e egy probléma, nem pedig pusztán az (étellel való) önrendelkezés *végeredménye* – nevezetesen hogy a halálbüntetés esetén az az élet megtartását (pusztán mások akaratából történő elvételének tilalmát, alkotmányos meg nem engedettségét), az eutanázia esetén pedig az élet elvesztését, feladását, az életről történő lemondást (a pusztán mások akaratából történő életre kényszerítés tilalmát) eredményezi. Vagyis a halálbüntetés sem azért érinti a személyiség egészét, mert az az élet megszűnését eredményezi, hanem azért, mert annak ellenére eredményezi az élet megszűnését, hogy azt az étellel rendelkezni jogosult (az élethez való alanyi jog alanya) maga akarná; azaz mert sérti az élet feletti *szuverén* döntés jogát. (És ezért tilos, pontosabban alkotmányosan meg nem engedhető a halálbüntetés.) Ugyanígy, az eutanázia azért érinti az emberi személyiség egészét, mert annak ellenére eredményezi az élet megmaradását, hogy azt az étellel rendelkezni jogosult (az élethez való alanyi jog alanya) maga akarná; vagyis mert – a halálbüntetéshez hasonlóan – sérti az élet feletti *szuverén* döntés

¹⁷ Mint láttuk, korábban még nem így tekintettek az eutanáziára; sem Sólyom, sem maga az Alkotmánybíróság.

¹⁸ Illetve az AB ennek reciprokaként elsődlegesen azt mondta ki, hogy az ilyen szabályozás lehetővé tétele nem alkotmányellenes.

¹⁹ Tehát nem igaz az, hogy az eutanázia nem az emberi státuszt, nem az ember személyiségének egészét érinti; valójában igenis azt érinti, éppúgy, mint például a halálbüntetés.

jogát. A két jog (élethez és emberi méltósághoz való jog) összekapcsolásának tehát az lehet az egyetlen értelme, hogy ezáltal alkotmányosan kizárjuk az emberi élet feletti *idegen* rendelkezést (ami egyet jelent azzal, hogy biztosítsuk az élet feletti saját /ön-/ rendelkezést). Bármi is legyen ezért az élet feletti idegen rendelkezés tartalma, az tilos, és ezen idegen rendelkezéssel szemben – a jogalany arra való képessége esetén – alkotmányosan az élet feletti önrendelkezést kell biztosítani (szintén tartalmától függetlenül).

Az AB tehát – helytelenül – úgy érvelt, hogy az eutanázia nem a személyiség egészét érinti, s ilyenképpen erre a helyzetre nem maga a (korlátozhatatlan) méltóság, hanem csak annak (korlátozható) részjogosítványa, az önrendelkezéshez való jog vonatkozik (amellyel szemben már mind az aktív, mind a passzív eutanázia esetében mérlegre tehetőek más jogok,²⁰ így az állam intézményes életvédelmi kötelezettsége); és hogy emellett továbbra is fenntartja azt, hogy a méltóság és az élet, illetve az ezekhez való jog (az emberi személyiség egészét érintő kérdésekben, például a halálbüntetés esetében) oszthatatlan és korlátozhatatlan (vele szemben más jogok nem mérlegelhetők.) Valójában azonban, mint láttuk, az eutanázia is olyan kérdés, amely a személyiség egészét érinti, ahol tehát maga a méltóság (és nemcsak valamely részjogosítványa) az alkotmányos védelem tárgya.

Ez azért lehet így, mert az önrendelkezés – néhány más konkrét joggal ellentétben – nemcsak *származik* a méltóságból, hanem annak a *része* (az önrendelkezés joga – annak képessége esetén – szükséges /bár korántsem elégséges/ tartalmi eleme a méltóságnak), vagyis az önrendelkezési jog, legalább az élethez való joggal összefüggésben, a méltósághoz való jog *tartalma* (más tartalmak mellett).²¹ Ez a különbség például a vérségi származás kiderítéséhez való jogtól: ha nincs vérségi származás kiderítéséhez való jog, akkor ettől még fennállhat (nem sérül) maga a méltóság (nem maga a méltóság sérül), ha viszont nincs (az étellel történő) önrendelkezéshez való jog, akkor a méltóság maga sérül (bár, mivel a méltóság nemcsak elvehető, hanem részlegesen korlátozható is,²² nem semmisül meg).²³

²⁰ És az AB mindkét esetben mérlegre is tette ezen más jogot, az élethez való jog objektív, intézményvédelmi oldalát jelentő állami életvédelmi kötelezettséget: a passzív eutanázia esetében arra jutott, hogy ott az önrendelkezés érdekében utóbbi alkotmányosan korlátozandó (vagyis a passzív eutanázia nem alkotmányellenes), míg az aktív eutanázia esetében arra, hogy ott az önrendelkezés meg kell, hogy hátráljon az állami életvédelmi kötelezettség előtt.

²¹ „... az emberi méltóságot az annak lényegi tartalmát képező önrendelkezési jog ellenében védeni nem lehet.” (Kmetty Ildikó – Takács Albert: Az eutanáziához való jog, 129. o. In: Fundamentum, 2003/1. szám, 125-133. o.) Továbbá: „Az önértékeléssel és az életfelfogással kapcsolatos önrendelkezés korlátozása vagy megvonása az ember eszköznek való felfogása irányába tett lépés.” (Kmetty–Takács: i. m. 131. o.)

²² A méltóság korlátozhatósága melletti érveket lásd később!

Valójában tehát, mivel önrendelkezés nélkül nem létezik méltóság (így önrendelkezéshez való jog nélkül nem létezik méltósághoz való jog), ezért az eutanázia lehetőségét felvető szituációk esetében a méltósághoz való jog egésze (kell/ene/ hogy legyen) a védelem tárgya, amellyel szemben nem mérlegelhetőek más jogok. Ha ez igaz (és fentebb amellet érveltem, hogy igaz), akkor sérül az oszthatatlansági doktrína.²⁴

Tartalmilag ugyanis az eutanázia olyan szituációban merül fel, amikor az egyén a betegséggel járó kiszolgáltatottság, szenvedés, kínok, magatehetetlenség vagy egyéb körülmények miatt szubjektíve méltóságán alulinak értékeli helyzetét, életét. A méltóság mindig az egyénhez kötött, és egyéni értékelés függvénye, hogy ki mit tart a méltóság sérelmének, és mit nem. Ha az egyén úgy érzi, hogy méltóságán csorba esett, akkor ez olyan tény, amit helyette nem ítélni meg senki, még az állam sem. Ha a méltóság sérelmének bekövetkeztét az állam értékelhetné, azzal az egyénnel a külvilághoz való szuverén viszonyulását sértené, mert egy saját hivatalos értékrendet tenne kötelezővé az egyének számára, és az individuumokat uniformizálná; ezzel pedig megsértené a világnézeti semlegesség követelményét is.²⁵ Az eutanáziáról való döntési helyzetben pedig, ha az egyén méltóságán alulinak tartja az életet, akkor választásra kényszerül a méltóság megőrzése és az élet megőrzése között. Vagy méltóságát veszíti el, vagy életéről mond le. Vagyis az oszthatatlansági doktrína azért tarthatatlan az eutanázia esetében (és így általában véve, azt minden körülmények között elismerve is), mert noha – mint fentebb láttuk – e szituációban a döntés (bármely irányba is mutasson, élet vagy halál irányába akár) mindig a személyiség egészét érinti, mégsem érvényesülhet a méltóság és az élet is *egyszerre* – pedig az AB szerint azok a személyiség egészét érintő szituációkban szükségképpen egyszerre, elválaszthatatlanul kellene, hogy érvényesüljenek.

Mindazonáltal létezik olyan érv, amellyel mindezek ellenére meg lehetne indokolni, hogy az eutanáziahatározatban az Alkotmánybíróság mégsem tért el az oszthatatlansági doktrínától: az, hogy az eutanázia nem az élethez való jog *korlátozása* (amely /mármint az élethez való jog/ szemben állna a méltósághoz való joggal), hanem annak *gyakorlása*; vagyis

²³ Ellenkező esetben az állam, ha ő, nem pedig maga az érintett személy dönti el, hogy a saját élettel való milyen tartalmi rendelkezés alkotmányosan megengedett, megsérti a világnézeti semlegesség követelményét is. (Ez utóbbi érv kifejtését lásd lentebb!)

²⁴ Egy további előfeltétel alapján nem sérülne; akkor, ha elfogadnánk, hogy az eutanázia az élethez való jog gyakorlása, nem pedig korlátozása – ennek elemzésére a későbbiekben visszatérünk.

²⁵ Vö. például: Tóth G. A.: Egy nehéz eset, 83. o.!

hogyan az eutanázia nem az élettől való megfosztás, hanem az élettel való (ön)rendelkezés.²⁶ Ez az érvelés a következőképpen nézne ki: 1. az önrendelkezési jog része a méltósághoz való jognak (a méltósághoz való jog tartalmi eleme az önrendelkezéshez való jog); 2. méltóság és élet, illetve méltósághoz való jog és élethez való jog elválaszthatatlan; következésképpen 3. az élethez való jog magában foglalja az élet befejezéséhez, az életről történő lemondáshoz való jogot (mint ahogy – Győrfi Tamás szemléletes példájával élve²⁷ – a tulajdonhoz való jog magában foglalja a tulajdonnal való felhagyáshoz való jogot),²⁸ vagyis az élettel az egyén szabadon rendelkezhet. Az egyetlen gyakorlati probléma ezzel az argumentációval az, hogy az Alkotmánybíróság sem az eutanáziahatározatban, sem sehol máshol nem mondja ki, hogy az eutanázia az élethez való jog gyakorlása lenne, ellenkezőleg, az AB szerint az szembenáll az élethez való jog objektív oldalát jelentő intézményes állami életvédelmi kötelezettséggel (ami – mármint ezen életvédelmi kötelezettség – bizonyos esetekben, így például az aktív eutanázia esetében még az egyén halálválasztásával szemben is „védelmezi” az életet,²⁹

²⁶ Győrfi Tamás ezzel kapcsolatban a következőképpen érvel: „... amennyiben megengedett az eutanázia, akkor azt az egyén nem az élethez való joga *ellenére*, hanem *abból (is) következően* gyakorolja.” (Győrfi Tamás: A tulajdonságok nélküli ember elmélete: Az Alkotmánybíróság oszthatatlansági doktrínája és ami abból /nem/ következik, 34. o. In: Fundamentum, 1998/3. szám, 23-41. o.) Továbbá: „... az önkéntes eutanázia engedélyezését semmiképpen nem lehet az élethez való jog korlátozásaként értelmezni: az állam ilyenkor *megengedi* a jog egy bizonyos módon történő gyakorlását, az egyén pedig *gyakorolja* ezt a jogát.”; „... hiába oszthatatlan és korlátozhatatlan a két jog, az ilyen [mármint önkéntes – T.J.Z.] eutanázia – lévén, hogy nem korlátoz jogot – nem sérti meg a doktrínát.” (Uo.) [Kiemelések az eredetiben. (T.J.Z.)] (Ugyanezeket az idézeteket majdnem szó szerint ugyanebben a formában lásd még: Győrfi Tamás: Az emberi méltósághoz való jog dogmatikai problémái, 147. o. In: Fundamentum, 2003/1. szám, 142-150. o.) Továbbá, ugyancsak Győrfitől: „... az önkéntes eutanázia nem korlátozza a beteg élethez való jogát, mert az ... diszkrecionális jellegű, s ezért a jog tárgyáról vagy magáról a jogról való lemondás a jog gyakorlásának egy speciális esete. Éppen ezért az élethez és a méltósághoz való jog között ... nem áll fenn kollízió.” (Győrfi: Az emberi méltósághoz való jog dogmatikai problémái, 149. o.) Hasonlóképpen érvel Halmai Gábor is, az Alkotmánybíróság eutanáziahatározatát kritizálva: „Ha az eutanáziát nem az élethez való jog korlátozásaként, hanem éppenséggel úgy fogták volna fel, mint ami maga is az élethez való jog – egyfajta negatív – érvényesítése, más eredményre juthattak volna az alkotmánybírák. Ehhez persze arra lett volna szükség, hogy átértelmezzék az élethez való joggal kapcsolatos eddigi álláspontjukat, és az élet befejezése feletti autonóm rendelkezés jogát e legbecsebb jogunk részeként kezeljék. Ilyen felfogás esetén az eutanázia maga is az állam életvédelmi kötelezettségének megnyilvánulása, amellyel az állam egyszerűen az emberi méltóságot és önrendelkezési jogot védő kötelezettségét is megvalósítja.” (Halmai Gábor: Az élethez való jog az alkotmányjogász szemével, 279. o. In: Jakab András – Takács Péter /szerk./: A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005: Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás. I. kötet. Gondolat Kiadó – ELTE ÁJK, Budapest, 2007, 272-280. o.)

²⁷ Vö.: Győrfi: A tulajdonságok nélküli ember elmélete, 34. o.!

²⁸ Meg kell említeni, hogy mindazonáltal ez alól a magyar polgári jogban létezik egy kivétel: ingatlan tulajdonával felhagyni ugyanis nem lehet.

²⁹ Kis János és Sajó András e felfogással szemben amelletttör lándzsát, hogy mivel az intézményes életvédelmi kötelezettség az alanyi jogon alapul, ezért az alanyi jog jogosultjával szemben nem lehet az alanyi jogból származtatott objektív életvédelmi kötelezettséggel érvelni, vagyis ezen állami kötelezettséget nem lehet az élethez való jog alanyának alanyi jogával szemben érvényesíteni: „...az állam intézményes életvédelmi kötelezettsége nem szolgálhat alapul az aktív eutanázia és az élet befejezéséhez való segítségnyújtás teljes körű, kategorikus tiltásához. Az intézményes életvédelmi kötelezettség az Alkotmánybíróság felfogásában az

vagyis az egyén az élethez való jogával nem élhet, mert az állam – a méltóságának megsértésével is – az élet végigélésére kényszeríti a magatehetetlen, de önrendelkezésre képes beteget). Ha ezt³⁰ kifejezetten elismerné, vagy elismerte volna az Alkotmánybíróság, az élethez és méltósághoz való jog oszthatatlanságának problémája megoldódhatna. Mindaddig azonban, amíg az AB az élethez való jogot az élet sérthetlenségeként fogja fel, addig az eutanázia esetében az élethez való jog (ami így inkább kötelezettség) és a méltósághoz való jog (illetve az utóbbinak az önrendelkezési jogon alapuló gyakorlása) ütközni fog.

Mindezek miatt (ti. a méltóság tartalma az eutanázia esetében egyéni felfogás alapján ütközhet az élethez való joggal, illetve az abból levezetett állami életvédelmi kötelezettséggel) élet és méltóság nem oszthatatlan. Ha azt állítjuk, hogy mégis az, azzal megsértjük az állam világnézeti semlegességének elvét,³¹ mely azt mondja ki, hogy az egyéni életfelfogások közt nem tehető világnézeti alapon különbség, márpedig az élet és a méltóság oszthatatlansága azon a világnézeti előfeltevésen alapul, hogy méltóság csak az élet minden körülmények közötti megőrzésével lehetséges, mert az élet szent.³² *De ha komolyan vesszük a méltóságot,*

élethez való jogon alapszik, így a jog alanyát nem védheti saját jogának rovására.” (Kis János – Sajó András: Amicus curiae az Alkotmánybírósághoz, 138. o. In: Fundamentum, 2003/1. szám, 134-141. o.)

³⁰ Mármost hogy az eutanázia az élethez való jog gyakorlása.

³¹ Sajó András és Sándor Judit e probléma elkerülésének egyik lehetséges eszközét abban látja, hogy az élet és a méltóság dilemmájában ne az Alkotmánybíróság, hanem a törvényhozó (helyesebben az alkotmányozó) döntsön. (Vö.: Sajó András – Sándor Judit: A gyógyíthatatlannak vélt „halálos” beteg jogi helyzete a tételes jog tükrében, 781. o. In: Magyar Tudomány, 1996/7. szám, 771-786. o.!) Látni kell azonban, hogy ebben az esetben az élethez való jognak a méltósághoz való jog kárára történő abszolutizálása, vagyis az élethez való jog életre történő kötelezéssé átminősítése során (amennyiben a törvényhozó végül ezen alternatíva mellett döntene) valójában éppúgy sérülne az állam világnézeti semlegességének követelménye, ha ezt az Országgyűlés hajtja végre, mint akkor, ha az AB teszi ezt meg.

³² Kmetty Ildikó és Takács Albert mint a 22/2003. (IV. 28.) AB határozat meghozatalának alapjául szolgáló indítvány megfogalmazói többek között szintén ezzel érveltek: „Nem megengedhető ... az az állami eljárás – jogalkotás –, amely az élet lényegéről való személyes döntést korlátozza azon az alapon, hogy e döntés csak meghatározott értékek (pl. az élet szentsége) megtartásával történhet.” (Kmetty–Takács: i. m. 130. o.) Továbbá: „Álláspontunk szerint az Alkotmánybíróság lehetőségei a jogértelmezésben szerepet játszó emberkép tisztázásában nem korlátlanok. Az egységességi doktrína a halálbüntetés alkotmányellenességének megalapozásakor megfelelő elméletet jelentett, de azt általánossá tenni nem lehet. Egy meghatározott emberkép követése az alkotmánybírósági jogértelmezésben ugyanis olyan értékválasztáshoz vezet, amely már nem illeszthető a világnézeti semleges állam alkotmányos követelményei közé. A világnézeti semlegesség sérelme nélkül nem lehetséges kötelezően mérvadó életszemléletté tenni, hogy az élet szükségképpen az emberi méltóság kifejezője, illetve hogy a méltóság megsemmisítésének az élet elvétele az egyedüli módja.” (Uo.) „Az életről való lemondás szándéka esetén az állam nem teheti kötelezővé olyan értékek figyelembevételét, amelyek a személyes döntésben egyébként nem játszanának szerepet. Az állam a személyes élet értékelésére vonatkozó szempontokat és azok súlyát nem határozhatja meg, ezek kialakítása és mérlegelése az emberi méltóság legsajátabb lényegét képezi, s mint ilyen, az önrendelkezés hatókörébe tartozik. Az emberi élet befejezésére vonatkozó döntésben az emberi méltóság nyilvánul meg, s ezt az állam köteles tiszteletben tartani.” (Uo.) Ugyanakkor például Győrfi Tamás szerint az állam semlegessége „maga is vitatott filozófiai álláspont” (Győrfi: Az emberi méltósághoz való jog dogmatikai problémái, 146. o.), amelyből nem vezethető le konkluzív módon az eutanázia alkotmányossága; Győrfi ehelyett az önrendelkezési jog és a lelkiismereti szabadság együttes értelmezésében látja a megoldást, amely alapján (nevezetesen hogy a lelkiismereti szabadságot az önrendelkezés biztosítja) – a világnézeti semlegesség

akkor az egyénnek a világhoz és annak dolgaihoz (például az élet értékéhez) való autonóm viszonyulása és az e viszonyulásnak megfelelő, más jogait és érdekeit nem sértő és nem veszélyeztető magatartás az állam által alkotmányosan nem korlátozható.

Egyébként magából az Alkotmányból sem vezethető le, hogy élet és méltóság, illetve élethez és méltósághoz való jog³³ egységet alkot; ellenkezőleg, az e szempontból releváns 54. § (1) bekezdésének szó szerinti/nyelvtani értelmezéséből az következik, hogy az élethez való jogot, illetve a méltósághoz való jogot külön jogokként fogalmazta meg az alkotmányozó. Az 54. § (1) szerint ugyanis „a Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani”;³⁴ az „amelyek” szóban pedig a „k” betű egyértelműen a többes szám jele, vagyis legalább két dologra kell, hogy utaljon. Mivel a szövegben a leghatározottabb értelmezés szerint is maximum két dolog (élet és emberi méltóság) szerepel, ezért nyilvánvaló, hogy itt a méltóság (mint érték, mint tulajdonság) és külön az élet (mint érték, mint tulajdonság) a védelem tárgya; ha pedig ezek külön entitások, akkor adott esetben szembe is kerülhetnek egymással, mint ahogy az az eutanázia alkalmazásának lehetőségét felvető szituációk egy részében ténylegesen is történik.³⁵ Vagyis amikor az AB a monista emberfelfogás³⁶ (test és lélek egysége) mellett állt ki, nemcsak megsértette a világnézeti semlegesség elvét, hanem kifejezetten az Alkotmány szövegének egyértelmű nyelvtani értelmével szemben foglalt állást,³⁷ miközben a magyar Alkotmány szövegéből (a nemzetközi emberi jogi gyakorlatnak

sokértelmű kategóriájával ellentétben – már valóban plauzibilis módon igazolható lenne az önkéntes eutanázia megengedettsége.

³³ Az élethez való jog és a méltósághoz való jog, amennyiben azok valóban lehetőséget biztosítanak, és nem – ahogyan például jelenleg az Alkotmánybíróság felfogja az élethez való jogot – kényszerrel jelentenek az egyén számára, valójában nem ütköznek, nem ütközhetnek egymással, legalábbis egyazon személy élethez, illetve méltósághoz való joga vonatkozásában; mivel azonban mi az oszthatatlansági doktrína elemzése és kritikája kapcsán az e doktrínát megfogalmazó Alkotmánybíróságnak a saját gyakorlata alapján meghatározható és leírható fogalomrendszerét használjuk, és e fogalomrendszerben az élethez való jog, illetve az abból levezetett állami életvédelmi kötelezettség ténylegesen összeütközhet a méltósághoz való joggal, ezért úgy véljük, nem helytelen azt állítani, hogy nemcsak az élet és a méltóság olthatja ki adott esetben egymást, hanem az ezekhez való jogok is kollízióban állhatnak egymással.

³⁴ Nyilvánvalóan a szöveg („nem lehet önkényesen megfosztani”) nem azt akarja jelenteni, hogy az ezektől való megfosztás lehetetlen, hanem azt, hogy nem szabad. [Lásd ehhez Zlinszky Jánosnak a 23/1990. (X. 31.) AB határozathoz fűzött párhuzamos véleményét: Az Alkotmánybíróság határozatai 1990, 111. o.]

³⁵ Az élet és a méltóság az ilyen esetek egy részében tehát konkurál egymással, és az egyik érvényesülése vagy védelme *fogalmilag* kizárja a másik érvényesülését vagy védelmét.

³⁶ Vö. például: Halmi – Tóth G. A.: i. m. 263-264. o.; Zakariás Kinga – Szirbik Miklós: Az élethez és az emberi méltósághoz való jog, 1915-1916. o.!

³⁷ Létezik a szakirodalomban még egy érv, amelyet felhozta a két jog immanens együvé tartozásának bizonyítására, mégpedig nem kisebb tekintélyű forrásban, mint magában Az Alkotmány Kommentárjában; eszerint „a két jog együttes említéséből pedig az következik, hogy az élethez és emberi méltósághoz való jog **egységet** alkot” (Zakariás Kinga – Szirbik Miklós: Az élethez és az emberi méltósághoz való jog, 1915. o. In: Jakab András /szerk./: Az Alkotmány kommentárja. II. kötet. Századvég Kiadó, Budapest, 2009, 1899-1946.

megfelelően) a dualista felfogás³⁸ következne.³⁹ Ha pedig élet és méltóság létezhet egymás nélkül is, akkor ebből az is következik, hogy az ezeket védő jogok sem feltétlenül kapcsolódnak össze.^{40 41}

o. /kiemelés az eredetiben – T.J.Z./). Ez azonban erőltetett *utólagos* igazolási kísérlete az oszthatatlansági doktrínának, mert *ebből* biztosan nem következik a két jog egysége, hiszen például az Alkotmány 59. § (1) bekezdése is több jogot nevez meg egyszerre („A Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a jóhírnévhez, a magánlakás sérthetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog.”), mégsem mondhatjuk, hogy pusztán az „együttes említés” miatt ezek oszthatatlan egységet alkotnának.

³⁸ Vö. például: Halmi – Tóth G. A.: i. m. 263-264. o.; Zakariás Kinga – Szirbik Miklós: Az élethez és az emberi méltósághoz való jog, 1915-1916. o.!

³⁹ Sólyom László egy vele készült interjúban maga is elmondta, hogy a monista emberkép melletti kiállás nem az Alkotmányból következő megállapítás volt, hanem tudatos továbbfejlesztés, az Alkotmány szövegétől függetlenül, eleve eldöntött és akart rendelkezés: „Az élethez és a méltósághoz való jog összekapcsolása kifejezetten morális elszánása volt az Alkotmánybírósnak.” (Vö.: A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget, 39. o. In: Fundamentum, 1997/1. szám, 31-43. o.)

⁴⁰ Természetesen elismerendő, hogy *lehetnek* ilyen esetek (sőt hogy akár az esetek nagy részében e két jog csak együtt érvényesülhet); mi csak annyit állítunk, hogy nem jelenthető ki, hogy *minden* eset szükségképpen ilyen lenne.

⁴¹ Ezenkívül az Alkotmánybíróság azon megállapítása sem igaz, hogy a méltóság csak (teljes egészében) elvehető (és csak akkor, ha az életet is elveszjük); azt ugyanis korlátozni is lehet. A méltóság nem mindent vagy semmit alapon működik, attól nemcsak megfosztani lehet az embert – az élet elvételével (és amíg él, a méltósága teljes marad/na), hanem a méltóság sérelmének fokozatai lehetnek. Kis János híres példája szerint „sérti az ember méltóságát, ha mint alacsonyabbrendű fajhoz tartozót, kiltitják a magasabbrendűnek deklarált rassz tagjai számára fenntartott helyekről; még jobban sérti a méltóságát, ha az utóbbiak büntetlenül megverhetik, kifoszthatják; ennél is súlyosabb a sérelem, ha az utóbbiak tetszőleges parancsának köteles engedelmeskedni”. (Kis János: Az Alkotmánybíróság az élethez való jogról, 121. o. In: Jogtudományi Közlöny, 1992/3-4. szám, 118-133. o.) „Sőt, nemcsak a méltóságra sérelmes bánásmódok lehetségesek: ezek következtében maga a sértett személy méltóságában degradálódhat (az ember beletörődhet a faji elkülönítésbe, elfogadhatja, hogy a kiváltságos rassz tagjai azt tesznek vele, amit akarnak, magáévá teheti az engedelmeskedési kötelezettséget). S a méltóság degradálásának is fokozatai vannak: kevésbé alázták le azt a személyt, aki csak a faji elkülönülést fogadja el, mint azt, aki az önkényes bántalmazásokba is belenyugszik, vagy még inkább azt, aki minden parancsnak engedelmeskedik. Mindhárom fokozaton belül degradáltabb a méltóságában az a személy, aki nemcsak hogy nem lázad a lealázás ellen, de azonosul degradált állapotával, amire bőségesen van példa.” (Uo.) A méltóság sérelmének Györfi Tamás szerint is lehetnek fokozatai, hiszen ha azt csak elvenni lehet (az élet elvételével együtt), de részlegesen sérteni nem, akkor a méltósághoz való jog „nem véd semmilyen durva bánásmóddal szemben” (Györfi: A tulajdonságok nélküli ember elmélete, 24. o.) – természetesen az élettől való megfosztást kivéve. Ha pedig – mint Györfi állítja – „a méltóság megsértésének lehetnek fokozatai, és a méltósághoz való jog korlátozható (lehet korlátozni)” (Györfi: i. m. 25. o.), akkor „az oszthatatlansági doktrína első tézise [nevezetesen hogy a méltósághoz való jog megsértése mindig együtt jár az élethez való jog megsértésével (T.J.Z.)] nem helytálló” (uo.). Györfi szerint ugyancsak nem helytálló a második tézis sem [azaz hogy az élethez való jog megsértése mindig együtt jár a méltósághoz való jog megsértésével (T.J.Z.)], mivel szerinte (Sólyom véleményével ellentétben) nem a halál ténye, hanem csak annak valamely módja fosztja meg az embert a méltóságától; azaz vannak a méltóság szempontjából közömbös halálnemek is, például nem érinti azt egy közlekedési baleset – ellentétben pl. egy kivégzéssel. („Maga a halál azonban nem a méltóságtól, hanem csak a méltóság alapjául szolgáló tulajdonságtól, a méltóság feltételétől fosztja meg az embert.” /Uo./) Sándor Judit is emellett érvel: „Az élethez és az emberi méltósághoz való jog sok esetben <<versengő>> jogosultságként is felfogható. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint hogy a jogi szakirodalom szerint nem jelenti a jogos védelem határának aránytalan túllépését, ha a nemi erőszakkal fenyegetett nő támadója életének kioltásával menekül e veszélyhelyzetből.” (Sándor Judit: Újabb érvek a terhességmegszakítás alkotmányosságáról, 128. o. In: Fundamentum, 1998/3. szám, 121-134. o.) De az élet és a méltóság különválasztása, illetve a méltóság korlátozhatósága mellett érvel Kmetty Ildikó és Takács Albert is (vö.: Kmetty–Takács: i. m. 128. és 131. o.), sőt Kis János egyenesen azt mondja, hogy nemcsak a méltóság, hanem maga az élet is korlátozható, illetve hogy az élet sérelmének is lehetnek fokozatai (vö.: Kis: i. m. 121. o.).

Ha ez így van, akkor el kell ismerni, hogy az eutanázia alkalmazásának lehetőségét felvető szituációban a méltósághoz való jog a kiszolgáltatott és/vagy fájdalomtól gyötrődő beteget önállóan védi, függetlenül tehát az élethez való jogtól, sőt adott esetben akár annak ellenében is; azaz a méltósághoz való jog önálló, az élettől függetlenül felfogott, önmagában álló jog. [1]) Mivel az eutanázia esetében I/A) (a méltósághoz való jog személyiségvédelmi célú, szubszidiárius alapjogként történő felfogása) nem jöhet szóba, mert a „jó halálnál” nem a méltóságból levezetett, származtatott egyes részérdekek, hanem maga „a” (tulajdonképpen) méltóság a védendő jogtárgy, így a kérdéses alanyi jog nem valamely, a méltósághoz való jogból levezetett részjog lesz, hanem maga a méltósághoz való jog;⁴² ezért e kérdéskör vonatkozásában csak I/B (az önkényes megkülönböztetés tilalmát érvényesítő egyenlő méltósághoz való jog) jöhet figyelembe. Ez esetben pedig a méltóságból az következik, hogy releváns attribútumait tekintve hasonló helyzetben levő személyek között alkotmányosan nem lehet különbséget tenni. Az eutanáziahatározat viszont megsértette ezt a követelményt, mivel az aktív és a passzív eutanázia között (pontosabban azon személyek között, akik olyan helyzetben vannak, hogy méltóságuk megőrzése érdekében pusztán a/z életmentő vagy életfenntartó/ kezelés visszautasításával elveszíthetik életüket, illetve akik olyan helyzetben vannak, hogy életük megszűnését más, arra önként vállalkozó személyek tevőlegesen kell, hogy előidézzék) önkényesen különbséget tett.

E különbségtételnek az eutanáziahatározatban **két indoka** volt. Az Alkotmánybíróság **egyrészt** arra hivatkozott, hogy az aktív eutanázia lehetővé tétele sérthetné az orvos (vagy az abban közreműködő más személy) lelkiismereti szabadságát.⁴³ Ez azonban csak akkor lenne

⁴² Emellett I/A)-nak lehetséges (sőt szükségszerű) egy olyan értelmezése is, amely szintén adekvát módon képes megközelíteni az eutanázia problémáját, mely szerint – mint fentebb már szó volt róla – a méltósághoz való jog önmagában, nem pedig más, belőle levezetett jogokon keresztül védi a személyiséget.

⁴³ „Egyrészt az, hogy a gyógyíthatatlan beteg arra vonatkozó elhatározása: életét akár fájdalmainak, szenvedésének megrövidítése érdekében, akár más meggondolásból nem kívánja végig élni, ezért visszautasítja az életben tartásához feltétlenül szükséges orvosi beavatkozást, önrendelkezési jogának olyan része, melynek gyakorlását a törvény más alapjog védelméhez elkerülhetetlenül szükséges mértékben korlátozhatja ugyan, de nem vonhatja el. Alkotmányossági megítélés tárgya legfeljebb ezen önrendelkezési jog korlátozásának indokoltsága lehet, például az, hogy a törvény e lehetőséget a várandós anyáknak nem biztosítja, illetőleg hogy a jog gyakorlását bizonyos eljárási követelmények teljesítésétől teszi függővé. Másrészt az, hogy a gyógyíthatatlan betegnek az a kívánsága, hogy életének nem pusztán az életfenntartó, életmentő orvosi beavatkozás visszautasításával, hanem az orvos tevőleges segítségével vessen véget, alkotmányossági megítélés szempontjából már nem tekinthető az életével, illetőleg halálával kapcsolatos önrendelkezési joga olyan részének, melyet a törvény más alapjog védelme érdekében akár teljes egészében is ne vonhatna el. Ebben az esetben ugyanis más személy: a beteg orvosa is cselekvő részesévé válik annak a folyamatnak, melynek során a beteg az élete befejezésének a méltóságával összeegyeztethető módját választja. [És ezek szerint az a „más alapjog”, amelynek védelme érdekében az aktív eutanáziát választani akaró beteg önrendelkezési joga korlátozható, nem más, mint az orvos lelkiismereti szabadsága. (T.J.Z.)] Az orvos szerepe nem csak a beteg elhatározásának a teljesítésében áll; a kezelőorvos szükségképpen közreműködik, gyakran meghatározó módon, már a beteg döntésének kialakításában is, annak folytán, hogy

így, ha a közreműködés az orvos számára kötelező lenne. E „probléma” megoldása egyszerű: az orvos számára lehetővé kell tenni, hogy ilyen esetben lemondhasson a kezelésről, és azt átadhassa egy másik, a halálba segítséget önként vállaló olyan orvosnak, aki számára ez a közreműködés lelkiismereti meggyőződésével nem összeegyeztethetetlen; mint ahogy az eutanáziát (és az ezzel rokon jogintézményt, az ún. öngyilkosságban közreműködést) lehetővé tevő államok egyikében sem köteleznek senkit arra, hogy lelkiismereti meggyőződésével és/vagy orvosi esküjével ellentétesen szándékosan közreműködjön bárkinek is a halálában, akkor sem, ha ez „jó” halál.⁴⁴ De ennek belátásához (ti. hogy az önkéntes közreműködés és az eutanáziában való részvétel visszautasításának lehetősége nem áll ellentétben a lelkiismereti szabadsággal, sőt épp annak a megtestesülése) nem kell külföldi példákra tekintenünk; elegendő, ha magának az Alkotmánybíróságnak egy másik kérdés, jelesül az abortusz problémája kapcsán kifejtett érvelését extrapoláljuk az eutanázia szituációjára is. Az Alkotmánybíróság ugyanis az ún. első abortuszhatározatában, a 64/1991. (X. 17.) ABH-ban elismerte azt, hogy nem sérül az orvos lelkiismereti szabadsága, ha, bár ellenzi az abortuszt, ám annak elvégzésére nem kötelezhető.⁴⁵ Ahogyan tehát az orvos az abortusz esetén saját szabad lelkiismereti meggyőződése alapján választhat aközött, hogy végez-e abortuszokat vagy nem, ugyanúgy az eutanázia vonatkozásában is az orvos saját szabad lelkiismereti meggyőződése alapján dönthetné el, hogy közreműködik-e eutanázia végzésében vagy nem. A lelkiismereti szabadság mindkét esetben csak akkor sérülne, ha erre kényszerítenénk az orvosokat, ilyenről viszont szó sincs, egyik esetben sem.⁴⁶ De ettől függetlenül, nem tartalmi,

felvilágosítás ad részére betegségének természetéről, várható lefolyásáról, életkilátásairól, a betegséggel járó fájdalom, vagy szenvedés enyhítésének lehetőségéről. (Az Alkotmánybíróság határozatai 2003, 262. o.)

⁴⁴ Vö. például: Kemény-Beke Ádám: A halálhoz való jog, 127. o. In: Belügyi Szemle, 2001/1. szám, 112-129. o.!

⁴⁵ „A lelkiismereti szabadság jogának az e határozattal elbírált összefüggésben az az értelme emelendő ki, hogy az állam senkit nem kényszeríthet olyan helyzetbe, amely meghasonlásba vinné önmagával, azaz amely összeegyeztethetetlen a személyiségét meghatározó valamely lényeges meggyőződésével. Az államnak nemcsak az a kötelessége, hogy ilyen kényszertől tartózkodjék, hanem az is, hogy lehetővé tegye – ésszerű keretek között – az alternatív magatartást. Nem alkotmányellenes, ha ez utóbbi érdekében az, aki lelkiismerete szerint kíván cselekedni, olyan áldozatokra kényszerül, amelyek nem aránytalanok. ... Az abortuszt ellenző orvosokkal kapcsolatban az állam eleget tesz a lelkiismereti szabadság jogából folyó kötelezettségének, ha a munkajogi kötelesség alól lehetővé teszi a mentesülést, vagy ha lehetővé teszi olyan munkahelyek létesítését, ahol a nőgyógyász nem kénytelen meggyőződése ellenére abortuszt végezni. Ezek a lehetőségek a hatályos jog alapján fennállnak.” (Az Alkotmánybíróság határozatai 1991, 313-314. o.)

⁴⁶ Ehhez lásd érvként Holló Andrásnak az eutanáziahatározathoz fűzött párhuzamos indokolását: „Az önrendelkezési jog jelenlegi alkotmányos igazolása – határának megvonása – nem zárja ki az önrendelkezési jog – pro futuro – alkotmányosan lehetséges, megfelelő garanciákkal biztosított szélesebb értelmezését. Az önrendelkezési jog alkotmányjogi fogalma ugyanis nem szűkíthető le az önrendelkező „aktív” és a rendelkezéssel érintett fél kizárólag „passzív” magatartási viszonyára. Az anya önrendelkezési joga alkotmányosságának alkotmánybírói értelmezéséből is következik [48/1998. (XI. 23.) AB határozat, ABH 1998, 333.], hogy az önrendelkezési jogon alapuló jogviszony, a „rendelkezés” nem csak a másik fél passzív

hanem formális alapon is támadható az eutanáziahatározat lelkiismereti szabadságra való hivatkozása: az ugyanis vagy megállja a helyét az eutanázia mindkét fajtája esetében (ha sérül a halálban való önkéntes közreműködéssel az orvos lelkiismereti szabadsága, akkor mind az aktív, mind a passzív eutanázia esetében sérül), vagy egyik esetben sem állja meg a helyét (ha nem sérül az orvos lelkiismereti szabadsága a passzív eutanáziában való közreműködés során, akkor nem sérül az aktív eutanáziában való, szigorúan önkéntes közreműködés során sem).

Az Alkotmánybíróság **másik** érve, amely szerint releváns különbség van az eutanázia két fajtája között, az volt, hogy az állam intézményes életvédelmi kötelezettségéből következik az aktív eutanázia tilalma, mivel az aktív eutanázia, illetve az erről való döntéshez vezető szituáció esetében a betegek sokkal inkább befolyásolhatók, sokkal jobban ki vannak téve környezetük vélt vagy valós befolyásának, amely megkérdőjelezi döntésük önkéntességét. Az ilyen, nagy valószínűséggel külsőleg befolyásolt halálválasztást pedig az állam kötelessége megakadályozni.⁴⁷ Ezzel az érveléssel azonban az a probléma, hogy a passzív eutanázia esetében a helyzet pontosan ugyanez. Azon szituáció jellemzői ugyanis, amelyek a passzív eutanáziáról való döntést előidézik, ugyanazok, illetve ugyanazok lehetnek, mint az aktív eutanázia esetében; a beteg kiszolgáltatottsága, a külső befolyás veszélye semmivel sem kisebb; a fájdalom, a szenvedés, a kín, a magatehetetlenség érzése ugyanakkora; a beteg méltóságérzete ugyanúgy hiányzik.⁴⁸ Látható tehát, hogy az Alkotmánybíróság nem tudta védhető módon megindokolni, hogy az eutanázia két formája

magatartását idézheti csak elő, hanem az orvos tevőleges segítségét is. (A magzatát megtartani nem kívánó anya alkotmányosan elismert önrendelkezési joga kifejezetten aktív orvosi beavatkozást eredményez.)” (Az Alkotmánybíróság határozatai 2003, 288-289. o.) Ugyanezen a véleményen van egyébként Kmetty és Takács (Vö.: Kmetty–Takács: i. m. 131. o.), illetve Halmi Gábor is, aki szerint mind a passzív, mind az aktív eutanázia a beteg önrendelkezési jogának gyakorlását jelenti, és a kettő között alkotmányos alapon különbség nem tehető. (Vö.: Halmi: i. m. 278-279. o.)

⁴⁷ Ehhez lásd a következő idézeteket a 22/2003 (IV. 28.) AB határozatból: „... az állam életvédelmi kötelezettségének különös súllyal kell érvényesülnie.” „... a gyógyíthatatlan betegség előrehaladott szakaszában lévő ... személyek az élet és a halál közötti választásuk során fokozott mértékben ki vannak téve környezetük befolyásának. A család, a hozzátartozók, a barátok, ismerősök, az egészségügyi intézmény dolgozói, a betegársak hatással lehetnek a beteg arra vonatkozó elhatározására, hogy orvosa közreműködését kérje halála mielőbbi bekövetkezéséhez.” (Az Alkotmánybíróság határozatai 2003, 268. o.) „Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a gyógyíthatatlan betegek önrendelkezési jogának ... korlátozása egy másik alapvető jog, az élethez való jog védelme érdekében szükséges. (Az Alkotmánybíróság határozatai 2003, 269. o.) „... a jelenleg meglévő korlátozásokat nem lehet aránytalanak tekinteni a védendő célhoz, az élethez való joghoz viszonyítva.” (Az Alkotmánybíróság határozatai 2003, 270. o.)

⁴⁸ Az egyetlen lényeges különbség a halálhoz vezető folyamat jellegében található (az orvos be nem avatkozása a halálos betegség természetes lefolyásába és a halál ily módon való bekövetkezésében való /passzív/ közreműködés vagy az orvos tevőleges beavatkozása a halál meggyorsítása-előidézése érdekében), ám ez a kérdés nem a befolyásolás és az önkéntesség, hanem a lelkiismereti szabadság problémaköréhez tartozik, amelyet a fentebb hivatkozott módon már megoldottunk.

között mi alapján tesz különbséget;⁴⁹ ezzel pedig megsértette a méltósághoz való jog komparatív követelményét jelentő diszkriminációtílatmat⁵⁰ [I/B)].

Mindezek alapján látható, hogy az oszthatatlansági doktrína, vagyis az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog minden körülmények közötti elválaszthatatlanságának és ezek korlátozhatatlanságának a tézise nem tartható. Van ugyanis legalább egy szituáció, az eutanázia, melynek során az egyén szubjektív méltóságérzete, azaz maga az illető személy méltósága fogalmi összeütközésbe kerülhet az élet továbbélésének kényszerével. Ha az élethez való jogot valóban jognak, és nem kötelezettségnek tekintenénk, melynek során választani lehet a jog gyakorlása és nem-gyakorlása között,⁵¹ akkor az eutanázia nem zárna ki élet és méltóság *ab ovo* összekapcsolását, és az oszthatatlansági doktrína védhető maradna. Az Alkotmánybíróság azonban az élethez való alanyi jogból az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségeként az élet minden körülmények közti védelmét bontotta ki, mely állami kötelezettséggel szemben csak kivételesen (például a passzív eutanázia esetében) lehet más szempontokat érvényre juttatni. Ha pedig az AB nem ismeri el, hogy a méltóság immanens, lényegi tartalmát jelentő önrendelkezés, pontosabban az ehhez való jog (tehát a méltósághoz való jog maga) minden olyan esetre kiterjed, amely nem sérti és nem is veszélyezteti mások jogait, és hogy ez alól még az étellel való felhagyás, a saját életről való,

⁴⁹ Sőt, Tóth Gábor Attila kimutatja, hogy ha az AB valóban konzekvens kívánt volna maradni korábbi, még a halálbüntetés alkotmányellenességéről rendelkező ABH-ban kimondott, a halálbüntetés és az eutanázia hasonló kezelését hirdető elvi álláspontjához (az ezen álláspontot alátámasztó alkotmánybírósági idézeteket lásd: Tóth G. A.: Egy nehéz eset, 81-82. o.!), akkor olyan döntést kellett volna hoznia, melyben az eutanázia mindkét formáját alkotmányellenesnek tekinti. (Vö.: Tóth G. A.: i. m. 82. o.) Ezzel az oszthatatlansági tézis problémái ugyan megmaradtak, sőt súlyosbodtak volna, de az aktív és passzív eutanázia közötti önkényesség kritikája (igaz, a méltósághoz való szubjektív alapjog még nagyobb sérelme árán) nem fogalmazódhatott volna meg. Röviden: az Alkotmánybíróság az eutanáziahatározattal nem elvi, saját korábbi gyakorlatából konzekvens módon következő, hanem pragmatikus szempontokra tekintő döntést hozott.

⁵⁰ Hasonló alapokon álló bírósági döntésre már volt példa; így az Egyesült Államokban a szövetségi Második Kerületi Fellebbviteli Bíróság (U.S. Court of Appeals for the Ninth Circuit) 1996-ban a *Quill, Klagsbrun, Grossman v. the State of New York*-ügyben az öngyilkosságban való orvosi közreműködés problémája kapcsán úgy érvelt, hogy „a terminális állapotú betegek egy része az életfenntartó kezelés megszüntetésével lerövidítheti szenvedéseit, míg másoknak – betegségük jellege miatt – ehhez az orvosuk által adott szerekre van szükségük. Az a törvény, amelyik a két csoportba tartozókat nem kezeli azonos módon, azaz nem biztosítja az utóbbiak számára is, hogy életüket megrövidítsék, sérti az alkotmány tizennegyedik kiegészítésében biztosított egyenlő jogvédelem (<<equal protection of law>> klauzuláját.” (Tóth Gábor Attila: Eutanázia – az önrendelkezési jog táguló határai, 55. o. In: Társadalmi Szemle, 1997/1. szám, 52-61. o.) Amire Tóth Gábor Attila hivatkozott cikkében már nem tér ki, az az, hogy e döntést az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága egy évvel később megváltoztatta, kimondva, hogy az, hogy New York állam nem engedélyezte polgárainak az orvosi segítséggel történő öngyilkosságot, nem tekinthető az ilyen betegek önkényes megkülönböztetésének. [*Vacco v. Quill* 521 U.S. 793 (1997)]

⁵¹ A jog(osultság), vagyis az alanyi jog ugyanis fogalmilag azt jelenti, hogy valaki a tárgyi jog által biztosítottan megtehet valamit, de az számára nem kötelező; ha ugyanis az kötelező lenne, akkor már nem jogról, hanem kötelezettségről kellene beszélnünk. (A jog és a kötelezettség viszonyához bővebben lásd: Tóth J. Zoltán: Jogosultság-viszony és jogosultság-alanyok. In: Ficsor Krisztina – Gyórfi Tamás – Szabó Miklós /szerk./: Jogosultságok – Elmélet és gyakorlat. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009, 75-92. o.!)

bármilyen irányú döntés sem kivétel, akkor nem állítható, hogy az eutanáziáról való esetleges rendelkezés lehetőségét felvető döntési helyzetben az élethez való *jog* érvényesüléséről lenne szó. Erről éppen ellenkezőleg, csak akkor beszélhetnénk, ha annak érvényesítése önkéntes választáson alapulna; az eutanázia vonatkozásában viszont – az aktív eutanázia meg nem engedettsége miatt – nem ez a helyzet. Így azonban az eutanázia esetében élet és méltóság összeütközésbe kerül(het) egymással, amikor is az egyik érvényesülése kizár(hat)ja a másikat, vagyis az oszthatatlansági doktrína: az élet és a méltóság, illetve az élethez és a méltósághoz való jog⁵² fogalmi egysége nem védhető.

⁵² Az élethez való jog és a méltósághoz való jog mint „valódi” (lehetőséget biztosító, és nem kényszert jelentő) alanyi *jogok* összeütközésének elvi lehetetlenségéről, ám az AB felfogásában érvényesülő, a részben állami életvédelmi *kötelezettséget* jelentő élethez való „jog” és a „valódi” jogként funkcionáló méltósághoz való jog tényleges kollíziójának lehetőségéről fentebb írottakat továbbra is érvényesnek tartjuk.

Hivatkozott irodalom

- A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. *Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget.* Fundamentum, 1997/1. szám, 31-43. o.
- Győrfi Tamás:* A tulajdonságok nélküli ember elmélete: Az Alkotmánybíróság oszthatatlansági doktrínája és ami abból (nem) következik. Fundamentum, 1998/3. szám, 23-41. o.
- Győrfi Tamás:* Az emberi méltósághoz való jog dogmatikai problémái. Fundamentum, 2003/1. szám, 142-150. o.
- Halmai Gábor:* Az élethez való jog az alkotmányjogász szemével. Korreferátum Jobbágyi Gábor: Az élethez való jog alakulása 1985–2005 című előadásához. In: *Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005: Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás. I. kötet.* Gondolat Kiadó – ELTE ÁJK, Budapest, 2007, 272-280. o.
- Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.):* Emberi jogok. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Kemény-Beke Ádám:* A halálhoz való jog. Belügyi Szemle, 2001/1. szám, 112-129. o.
- Kis János:* Az Alkotmánybíróság az élethez való jogról. Jogtudományi Közlöny, 1992/3-4. szám, 118-133. o.
- Kis János – Sajó András:* Amicus curiae az Alkotmánybírósághoz. Fundamentum, 2003/1. szám, 134-141. o.
- Kmetty Ildikó – Takács Albert:* Az eutanáziához való jog. Fundamentum, 2003/1. szám, 125-133. o.
- Kovács József:* Az eutanázia etikai dilemmái. Magyar Tudomány, 1996/7. szám, 791-809. o.
- Molnár András:* A magánszférához való jog az amerikai Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában. De iurisprudentia et iure publico, 2011/2. szám, 200-221. o.
- Sajó András – Sándor Judit:* A gyógyíthatatlannak vélt „halálos” beteg jogi helyzete a tételes jog tükrében. Magyar Tudomány, 1996/7. szám, 771-786. o.
- Sándor Judit:* Újabb érvek a terjességmegszakítás alkotmányosságáról. Fundamentum, 1998/3. szám, 121-134. o.
- Sólyom László:* Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- Tóth Gábor Attila:* Egy nehéz eset: a könnyű halál. Beszélő, 1996/6-7. szám, 77-87. o.

Tóth Gábor Attila: Eutanázia – az önrendelkezési jog táguló határai. Társadalmi Szemle, 1997/1. szám, 52-61. o.

Tóth J. Zoltán: Jogosultság-viszony és jogosultság-alanyok. *In: Ficsor Krisztina – Gyórfi Tamás – Szabó Miklós (szerk.): Jogosultságok – Elmélet és gyakorlat.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009, 75-92. o.

Zakariás Kinga – Szirbik Miklós: Az élethez és az emberi méltósághoz való jog. *In: Jakab András (szerk.): Az Alkotmány kommentárja. II. kötet.* Századvég Kiadó, Budapest, 2009, 1899-1946. o.